

تبیین تطبیقی ریشه‌یابی شروط محدودکننده و اسقاط مسئولیت در اسناد تجاری

بهمن الفی*، مظفر باشکوه**، علیرضا لطفی دودران***

چکیده

در تعاملات بازرگانی، اقتصادی و تجاری، در سطح بنگاه، خریدار، بنگاه - بنگاه و خریدار - بنگاه اسناد تجاری با ایفای نقش راهبردی و تسهیل‌گر میان طرفین معاملات موجب ارتقای سطح اعتماد اجتماعی می‌شود. لذا هدف این مقاله، تبیین تطبیقی ریشه‌یابی شروط محدودکننده و اسقاط مسئولیت در اسناد تجاری با نگاه به کنوانسیون‌های بین‌المللی و حقوق برخی کشورها است. این پژوهش کیفی از نظر هدف، توصیفی و اکتشافی است که با رویکرد اجتهادی به پاسخ‌یابی به چهار سوال تحقیق می‌پردازد. در این تحقیق سعی شده جامعه پژوهش آنگونه که هست توصیف شود. از آنجا که داده‌های مورد نیاز بر مبنای چهار سوال با استفاده از مصاحبه‌های نیمه‌ساختارمند جمع‌آوری شده، تحقیق جنبه اکتشافی دارد. فعالیت اجتهادی، با جنبه تفهیمی و اکتشافی در مقام کشف و تفسیر واقع برمی‌آید. و از آنجا که فرآورده‌های اجتهادی تفهیمی است در زمره معرفت‌های اکتسابی قرار می‌گیرد. این مطالعه در بازه زمانی سال ۱۳۹۸ تا ۱۴۰۰ در حوزه قانون تجارت ایران انجام شده است. دلیل اصلی انتخاب حوزه بروز تنوع در تفاسیر، رفتارها و عملکردها و آثار آنها است و اینکه با توجه به حجم بالای معاملات تجاری در رده‌ها، سطوح مختلف تجاری و جغرافیایی است که تولید مسئله می‌کند. این تحقیق مسئله‌محور، نشانگر فرآیندی است که ناشی از مواجهه محقق با یک مشکل عملی بوده است. مطابق یافته‌های تحقیق مشخص گردید متضامین اسناد تجاری اعم از مسئولین اصلی و فرعی می‌باشند و علاوه بر مسئولیت تضامنی برای پرداخت وجه مسئولیت قبولی برات توسط براتگیر را تحت شرایطی به عهده دارند و شرط عدم مسئولیت مسئولین اصلی پرداخت وجه سند مثل صادر کننده سفته و براتگیری که برات را قبول نموده است چون برخلاف ذات عمل تجاری مذکور است معتبر نبوده اما اسقاط مسئولیت مسئولین فرعی سند مثل ظهرنویس و یا درج شروط محدود کننده مسئولیت و یا محدود کردن برخی امتیازات دارندگان اسناد تجاری به دلیل عدم مخالفت با ذات عمل تجاری صحیح است.

کلید واژه‌ها: اسناد تجاری، مسئولیت تضامنی، شرط تحدید و اسقاط مسئولیت

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۱۰/۱۶ تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۰/۱۲/۱۸

* دانشجوی دکتری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد اردبیل، اردبیل، ایران.

** استادیار، دانشگاه آزاد اسلامی واحد اردبیل، اردبیل، ایران (نویسنده مسئول)

Email: m.bashokouh39@gmail.com

*** استادیار، دانشگاه آزاد اسلامی واحد اردبیل، اردبیل، ایران.

۱. مقدمه

اسناد تجاری، ابزاری برای تسهیل معاملات غیرنقدی با کارکرد پرداخت و جانشینی برای پول هستند لذا وسیله‌ای برای کسب اعتبار و تامین مالی نیز قلمداد می‌شوند. یکی از مهمترین امتیازات اسناد تجاری مسئولیت تضامنی متضامین اسناد تجاری در مقابل دارنده سند است که به موجب آن دارنده سند می‌تواند به هر یک آنها تحت شرایطی برای وصول سند به صورت تضامنی رجوع نماید. اهمیت تبیین و تحلیل تاثیر شروط اسقاط یا محدود کننده مسئولیت متضامین اسناد تجاری به معنی اخص که شامل برات، سفته و چک می‌باشد در میان تجار و اشخاصی که از این اسناد در روابط خود استفاده می‌کنند، غیر قابل انکار می‌باشد. مسئله این تحقیق شناخت و تحلیل چگونگی تاثیر شروط اسقاط یا محدود کننده مسئولیت هر یک از مسئولین اسناد تجاری و با توجه به ذات عمل تجاری مربوطه در صدور و ظهر نویسی و قبول برات و یا ضمانت از اسناد تجاری می‌باشد. این موارد در تعاملات بازار میان طرفین کسب و کارها، علاوه بر نقش اعتمادسازی و ارتقای سطح سرمایه اجتماعی، موجب تسهیل یا سختی در داد و ستدها می‌شود. بنابراین، بررسی موارد مذکور با رویکرد تطبیقی و شناخت شروط مخالف یا عدم مخالف مقضای ذات عمل تجاری و تاثیر آنها در مسئولیت متضامین اسناد تجاری و ارائه پیشنهاد بر اساس مقررات بین‌المللی در موارد سکوت و اجمال اهمیت این تحقیق را نشان می‌دهد.

۲. مبانی نظری و پیشینه تحقیق

مبانی نظری

اسناد تجاری^۱. این اسناد از دو کلمه «اسناد» و «تجاری» تشکیل شده است. برابر ماده ۱۲۸۴ قانون مدنی «سند عبارت است از هر نوشته که در مقام دعوی یا دفاع قابل استناد باشد». منظور از نوشته خط یا علامتی است که در روی صفحه یا سنگ یا غیره نمایان باشد. گاهی سند مترادف با مدرک است و به مطلق دلیل (اعم از نوشته و لفظ) گفته می‌شود، در همین معنی عبارت «سند کتبی» استعمال شده است [۱۲]. از نظر قانون مدنی سند دو نوع است: رسمی و عادی. منظور از سند رسمی عبارت از «اسنادی که در اداره‌ی ثبت اسناد و املاک یا دفاتر اسناد رسمی یا در نزد سایر مامورین رسمی در حدود صلاحیت آنها و بر طبق مقررات قانونی تنظیم شده باشد رسمی است» (ماده ۱۲۸۷ قانون مدنی). مانند انواع اسناد ثبت شده در دفاتر اسناد رسمی و در دفاتر ازدواج و طلاق، آرای دادگاه‌ها و محاکم و اسناد ثبت احوال. منظور از سند عادی برابر ماده ۱۲۸۹ قانون مدنی اسنادی غیر از اسناد مذکور در ماده ۱۲۸۷ قانون مدنی است.

سند عادی دو نوع است اسناد تجاری که قانون‌گذار برای آنها مزیت‌های خاصی را در نظر گرفته است و اسناد غیرتجاری که فاقد مزایای مربوط به اسناد تجاری است. به عبارت دیگر قانون‌گذار برای اسناد تجاری مزیت‌هایی را به رسمیت شناخته که اسناد عادی غیرتجاری فاقد آن مزیت‌ها می‌باشند؛ مانند وصیت‌نامه و قراردادهای خصوصی. از یک منظر گفته شده است اسناد حقوقی دو نوع هستند؛ بعضی از آنها کاشف از وقوع عمل حقوقی در خارج هستند و برای اثبات امر خارجی به کار برده می‌شوند و فی‌نفسه ارزش و اعتبار انشایی ندارند، مانند سند موضوع ماده ۱۲۸۴ قانون مدنی که مقرر می‌دارد: «سند عبارت است از هر نوشته که در مقام دعوی یا دفاع قابل استناد باشد». سند در اینجا وسیله اثبات دعوی یا رد دعوی است مثل سند ازدواج و سند بیع و سند رهنی اما برخی اسناد فی‌نفسه و بدون اینکه نیازی به اثبات امر خارج باشد دارای ارزش بوده و موضوعیت دارد، مثل سند مالکیت طبق مواد ۲۱ و ۲۲ قانون ثبت و وصیت‌نامه و اسناد تجاری از قبیل چک، سفته و برات که تعهد حاصل از آنها ناشی از امضای خود این اسناد هست [۱۶].

تعریف و انواع اسناد تجاری. اسناد تجاری اسنادی هستند که غالباً بین تجار در معاملات تجاری استفاده می‌شود و طبق قانون تجارت مزایای مخصوص به خود را دارند و قانون‌گذار برای صدور آنها شرایط و تشریفات شکلی خاصی تعیین نموده که امتیازات مخصوص این اسناد بسته به رعایت همین تشریفات است طوری که عدم رعایت آن تشریفات از موجبات بطلان کلی سند نبوده بلکه سلب امتیازات قانونی آن اسناد می‌شود [۱۵] و [۲۱]. اسناد تجاری در قانون ایران تعریف نشده است و در مصادیق آن اتفاق نظر وجود ندارد [۱۰]. هر یک از نویسندگان حقوق تجارت با تأکید بر برخی از ویژگی‌های اسناد تجاری سعی نموده‌اند که تعریفی از اسناد تجاری ارائه نمایند بنابراین مفهوم اسناد تجاری و دایره شمول آنها از جمله مباحثی است که در مورد آنها اتفاق نظر وجود ندارد هرچند ممکن است وجه مشترک آنها قابلیت نقل و انتقال تلقی گردد.

بنا به تعریفی «اسناد تجاری اسنادی هستند که برای پرداخت وجه در راس موعده نزدیک یا در مدت معین محدود و کوتاه‌مدت به کار می‌روند که مهم‌ترین اقسام آنها برات و سفته و چک است و از همین قبیل است اسناد در وجه حامل و وارانته» [۱۲]. و بر اساس تعریف دیگری «اسناد تجاری صرف نظر از تعریف کلی که ممکن است داشته باشند، به صورت اعم به کلیه اسنادی که میان بازرگانان مبادله می‌شوند، گفته می‌شود و قابل معامله بوده و به نفع دارنده آن معرف طلبی در سررسید کوتاه مدت می‌باشند.» [۲۱]

اسناد تجاری در دو معنی به کار برده می‌شود: (۱) اسناد تجاری به معنی اعم شامل همه اسنادی است که در روابط مالی بین تجار و حتی افراد غیرتاجر مورد استفاده قرار می‌گیرند مانند اسکناس، سهام شرکت‌ها، اوراق قرضه، اسناد خزانه، ضمانت‌نامه‌های بانکی، اسناد اعتباری، قبوض انبار، حوالجات، بارنامه‌ها. (۲) اسناد تجاری به معنی اخص. در تعریف اسناد تجاری به معنی اخص یا اسناد براتی گفته شده است که: «سند براتی سندی است واجد قابلیت انتقال سریع که طلبی کوتاه‌مدت به نفع دارنده بوده و مستقلاً و مستقیماً به کار پرداخت می‌آید» [۱۸].

اسناد تجاری در این مفهوم شامل برات، سفته و چک می‌شود. به دلیل داشتن ویژگی‌های مشترک زیاد، به این اسناد بعضاً اسناد براتی نیز گفته می‌شود. این اسناد قابل ظهر نویسی هستند و معرف طلب در رسید معمولاً کوتاه‌مدت می‌باشند به علاوه آنچه این اسناد را از سایر اسناد تجاری متمایز می‌کند مسئولیت تضامنی امضاکنندگان و وصف تجردی این اسناد هست به این معنی که متعهدین این اسناد نمی‌توانند به روابط شخصی خود با انتقال دهنده سند استناد کنند. به عبارت دیگر تعهد حاصل از امضای این اسناد مستقل بوده و ایرادات مربوط به تعهد منشاء که مبنای صدور یا ظهرنویسی این اسناد است در مقابل دارنده‌ی با حسن نیت پذیرفته نیست، هر چند استثنائاتی بر این اصل وجود دارند.

تعریف تضامن و اقسام. تضامن، مشارکت عرضی یا طولی دو یا چند شخص در ایفا یا مطالبه دین و تعهد واحد به موجب قانون یا قرارداد است. در این تعریف موضوع تضامن یعنی دین و تعهد و مبنای قانونی و قراردادی تضامن و انواع آن از نظر طولی و عرضی و نیز از نظر منفی و مثبت بودن در نظر گرفته شده است. بر این اساس تضامن از نظر منبع به تضامن قانونی و قراردادی و از لحاظ نحوه‌ی برقراری تضامن به تضامن بدهکاران و طلبکاران و تضامن عرضی و طولی قابل تقسیم است: (۱) تضامن قراردادی و قانونی، این نوع تضامن به اعتبار منبع به دو نوع تقسیم می‌شود. (۲) **تضامن قراردادی:** یکی از منابع تضامن و مسئولیت تضامنی قصد مشترک طرفین است چون در حقوق ایران همانطوری که مواد ۴۰۲ و ۴۰۳ قانون تجارت موید آن می‌باشد تضامن خلاف اصل است و به نظر نمی‌رسد که حکم مواد مذکور مخصوص قراردادهای تجاری باشد چون در مواد مزبور تضامن قراردادی در کنار تضامن قانونی پذیرفته شده است [۱۳]. در تضامن قراردادی که تعهدات گروهی است ممکن است دو یا چند نفر از شخصی طلب‌های متعدد داشته باشند و در قرارداد توافق نمایند که هر یک از طلبکاران بتوانند برای وصول تمام طلب به بدهکار مراجعه کنند (تضامن طلبکاران یا تضامن مثبت). ممکن است دو یا

چند نفر به موجب قراردادی دین واحدی را بر عهده بگیرند و مضمون عنه بری الزمه شود، به نحوی که دین بر ذمه آنها مستقر می‌شود و طلبکار می‌تواند از هر یک از آنها بطور مستقل تمام دین را مطالبه کند [۱].

ممکن است بر اساس قراردادی دو یا چند نفر دین را بر عهده بگیرند به طوری که بین هر یک از آنها و مضمون عنه^۳ تضامن ایجاد شود بدون اینکه بین ضامنین تضامنی باشد. همچنین ممکن است دو یا چند نفر بر اساس توافق قراردادی یک دین را بر عهده بگیرند و بین مضمون عنه و نیز بین خودشان تضامن وجود داشته باشد. **(۳) تضامن قانونی:** در تضامن قانونی مبنای مسئولیت قانون بوده و در جهت حمایت از طلبکار این نوع تضامن پیش‌بینی شده است. مواد ۳۱۷ و ۳۱۶ قانون مدنی در مورد مسئولیت تضامنی غاصبان متعدد؛ ماده ۹۴ قانون امور حسبی راجع به مسئولیت تضامنی قیامان متعدد؛ بند ج ماده ۱ قانون تسهیل تنظیم اسناد در خصوص مسئولیت تضامنی متضامنین نسبت به بدهی تامین اجتماعی مورد معامله؛ مواد ۱۱۶ و ۱۲۵ و ۱۲۶ قانون تجارت؛ مواد ۱۳۰ و ۱۴۲ و ۱۲۷۳ لایحه اصلاحی قسمتی از قانون تجارت مصوب ۱۳۴۷؛ ماده ۴۹۵ قانون تجارت در خصوص قرارداد؛ نیز مواد ۲۴۹ و ۳۰۹ و ۳۱۴ قانون تجارت در خصوص مسئولیت تضامنی امضاکنندگان اسناد تجاری از این نوع ضمان می‌باشد. اصل عدم تضامن است و تضامن استثنا است و نیاز به تصریح دارد. در تضامن قانونی باستناد ماده ۴۰۳ قانون تجارت باید اصل را به تضامن عرضی دانست مگر اینکه صراحتاً تضامن طولی پیش‌بینی شود مانند ماده ۲۴۹ قانون تجارت که نوع تضامن در آن ابتدا طولی سپس عرضی است و شرط مراجعه به سایر امضاکنندگان سند تجاری مراجعه اولیه به براتگیر می‌باشد.

(۴) تضامن طلبکاران و بدهکاران یا تضامن مثبت و تضامن منفی. تضامن طلبکاران: در این نوع تضامن هریک از طلبکاران حق مراجعه به متعهد یا مدیون را پیدا می‌کنند. تضامن طلبکاران شاید به‌خاطر خطراتی که دارد به حکم قانون محقق نمی‌شود و صرفاً منبع قراردادی دارد. این نوع تضامن در قوانین موضوعه ایران تعریف نشده است اما با توجه به عمومات (اوفوا بالعقود) در نظریه نمایندگی هر طلبکار از سایر طلبکاران باید قائل به صحت آن شد اگر چه برخی از نویسندگان حقوق مدنی آنرا بر مبنای تضامن قابل توجیه ندانسته‌اند و اعتقاد دارند که تضامن با ذمه و پذیرش تعهد ملازمه دارد و لذا تضامن مثبت با نمایندگی در وصول قابل توجیه می‌باشد و نسبت به نظریه وحدت موضوع و تعدد رابطه‌ها ارجحیت دارد [۱۳].

مصادیق تضامن طلبکاران: حق شفعه^۴ موروثی طبق ماده ۸۲۴ قانون مدنی اگر یک یا چند نفر از وراث حق شفعه خود را ساقط نمایند بقیه وراث نمی‌توانند حق شفعه را نسبت به سهم خود اعمال نمایند یا باید از آن صرف نظر نمایند یا نسبت به تمام مبیع اجرا نمایند بنابراین به دلیل غیر قابل تجزیه بودن آن، هریک از وراث می‌تواند در صورت تحقق سایر شرایط تمام مبیع را اخذ به شفعه نماید و یا خیار فسخ چون قابل تجزیه نیست لذا هریک از ورثه حق دارد به تنهایی آن را اعمال کند [۱۳].

مصادیق دوم، صدور یا ظهرنویسی سند تجاری در وجه دو یا چند نفر به نحو استقلال است که هر یک از دارندگان سند بر این اساس قادر خواهند بود مستقلاً وجه سند را تماماً وصول نماید. مصادیق سوم، حساب‌های مشترک بانکی که در آن هر یک از صاحبان حساب مشترک بتواند به تنهایی و مستقلاً کل موجودی آن حساب را برداشت نماید.

تضامن بدهکاران: این نوع تضامن، التزام متعدد، برای پرداخت یک دین است [۱۳]. به عبارت دیگر، در این نوع تضامن در مقابل طلبکار چندین متعهد وجود دارد و طلبکار التزام‌های متعدد برای وصول طلب خود را دارد و

^۳ شخصی که از ضمانت می‌شود

^۴ در لغت به معنی جفت کردن هست در حقوق طبق ماده ۸۰۸ قانون مدنی هر گاه مال غیرمنقول قابل تقسیمی بین دو نفر مشترک باشد و یکی از دو شریک حصه خود را به قصد بیع به شخص ثالثی منتقل کند شریک دیگر حق دارد قیمتی را که مشتری داده به او بدهد و حصه مبیعه را تملک کند؛ این حق را حق شفعه و صاحب آن را شفیع می‌گویند.

هر التزام بدل از التزامهای دیگران است می‌تواند به‌جای آنها استفاده شود. ممکن است دو یا چند نفر به‌موجب قراردادی دین واحدی را متضامناً بر عهده بگیرند به نحوی که مضمون‌عنه بری‌الذمه شود و یا ممکن است دو یا چند شخص دینی را بر عهده بگیرند به گونه‌ای که بین مدیون اصلی هر یک از آنها تضامن ایجاد شود بدون اینکه بین ضامنین رابطه تضامنی برقرار بشود و همچنین ممکن است دو یا چند شخص دینی را بر عهده بگیرند طوریکه بین مضمون‌عنه و نیز بین خودشان تضامن وجود داشته باشد.

در تضامن بدهکاران، طلبکار حق وصول بیش از طلب خود را ندارد و می‌تواند به هر یک از بدهکاران و یا همه آنها رجوع نماید و تمام یا قسمتی از دین را مطالبه کند و با پرداخت دین از طرف هر یک از بدهکاران، دیگر بدهکاران، بری‌الذمه می‌شوند.

تضامن طولی و عرضی بدهکاران

تضامن طولی: به این معنی است که طلبکار ابتدا برای وصول طلب خود باید به مضمون‌عنه رجوع کند و اگر نتواند بنا به دلایلی مانند اعسار و یا ورشکستگی و غیره طلب خود را وصول نماید حق دارد به ضامن یا ضامنین تضامنی مراجعه نماید [ماده ۴۰۲ قانون تجارت].

تضامن عرضی: به این معنی است که طلبکار می‌تواند به ضامن و مدیون اصلی مجتمعاً رجوع کرده و یا پس از مراجعه به یکی از آنها و عدم وصول طلب خود برای تمام یا بقیه طلب به دیگری رجوع نماید (ماده ۴۰۳ قانون تجارت). همچنین زمانی که طلبکار بتواند به هر یک از ضامنین به‌موجب قرارداد یا قانون مراجعه نماید (ماده ۴۰۴ قانون تجارت) ملاحظه می‌شود که ماده ۴۰۳ قانون تجارت تضامن عرضی بین ضامن و مضمون‌عنه را و ماده ۴۰۴ تضامن عرضی بین ضامنین را پیش‌بینی کرده است [۱۲].

پیشینه پژوهش

تحقیق‌های مرتبطی که پیرامون موضوع این رساله می‌توان به آنها اشاره کرد به این شرح است: طهماسبی و دنکوب (۱۳۹۹) در وصف قابلیت انتقالی اسناد تجاری برات و سفته به این نتیجه رسیده‌اند که مهم‌ترین اصول حاکم بر اسناد تجاری، اصل عدم توجه ایرادات، اصل استقلال امضاءها، اصل استقلال تعهد، اصل اشتغال ذمه و اصل مدیونیت است و وصف تجریدی، قابلیت انتقال آن را موجب می‌شود [۲۵]. مرادپور (۱۳۹۸) با مطرح کردن شروط اسقاط زوایای تحدید مسئولیت را از حیث ماهیت، مسئولیت، تنوع و تعداد، انواع شروط اسقاط/تحدید مسئولیت را به صورت مطلق، مقید/شرط، بر حسب اعتبار نوع و میزان خسارت، مطابق شیوه دادرسی و مطالبه خسارت تشریح کرده اما اعتبار صحت شروط اسقاط/تحدید مسئولیت را بر حسب اصل صحت شروط، توسعه تجارت و ضرورت‌ها بیان نموده است. پس از تشریح موانع نفوذ شروط اسقاط بر حسب مسئولیت ناشی از ضرر و زیان فعل مدین، نتیجه گرفته است که تعهدات تجاری در اکثر موارد ناشی از اعمال حقوقی و تعهدات مدنی است که خود یک شرط ضمن عقد است [۱۲]. عیسائی‌تفرشی و همکاران (۱۳۹۶) اظهار داشته‌اند که مطابق نظر فقها، شروط استثناء با استناد به اصل آزادی اراده و عدم مغایرت با کتاب و سنت صحیح هستند داخل در عموم «المؤمنون عند شروطهم» هستند. محذورات «اسقاط مالیم یجب» و «غرری بودن مسئولیت» نیز که از سوی برخی از فقها برای ابطال شرط استثناء مورد استناد واقع شده‌اند قابل مناقشه هستند زیرا وقوع قرارداد بین طرفین سبب پیدایش اقتضای مسئولیت قرارداد می‌شود و این مقتضی به واسطه شرط استثناء قابل اسقاط است [۱۵]. محسنی و قبولی (۱۳۹۴) در بررسی مسئولیت ناشی از صدور سند تجاری در باب اسناد تجاری به این نتیجه دست یافته که اصیل، مسئولیت داشته اما حمایت مشروع اشخاص ثالث با حسن نیت ایجاد کرده تا در مواردی که نماینده صادرکننده سمت خویش را اظهار نکرده، دارنده سند بتواند با استناد به ظاهر امر، وی را مسئول به شمار آورد [۱۹]. تاثیر جهت نامشروع در اسناد تجاری در حقوق ایران و انگلیس را با رویکرد توسعه آموزش حقوق تبیین و در تحلیل جهت نامشروع به مفهوم نظم عمومی در حقوق انگلیس استناد و تکیه نموده است

[۲۵]: مرادپور به بررسی شرط اسقاط یا تحدید مسئولیت در اسناد تجاری برات سفته در حقوق ایران بدون مطالعه تطبیقی همت گماشته [۲۰]: بیگی و یعقوب بهاری نیز شرط عدم مسئولیت در اسناد تجاری برات، سفته و چک را با توجه به کنوانسیون‌های بین‌المللی مورد تجزیه و تحلیل قرار داده است. بررسی تطبیقی شرط اسقاط یا تحدید مسئولیت هریک از متضامین اسناد تجاری اعم از صادرکننده و ظهرنویس و محال‌علیه و قبول‌کننده برات و تأییدکننده چک و ضامین آنها در هریک از اسناد تجاری برات و سفته و چک به‌طور مجزی با رویکرد تطبیقی از نظر حقوق انگلستان و فرانسه علاوه بر کنوانسیون‌های ژنو ۱۹۳۰ و ۱۹۳۱ و آنسیترا ل و ارائه چند پیشنهاد در موارد سکوت، اجمال و ابهام قانون تجارت از نوآوری‌های این تحقیق می‌باشد [۲].

۳. روش‌شناسی پژوهش

از آنجا که هدف این پژوهش، ریشه‌یابی شروط محدودکننده در اسناد تجاری بر پایه‌شناسایی عوامل تعیین‌کننده و پیشامدهای معاملات در کشور می‌باشد، رویکرد این پژوهشی کیفی از نظر هدف، توصیفی، اکتشافی و اجتهادی است. به این دلیل توصیفی است؛ زیرا جامعه پژوهش‌آنگونه که هست توصیف می‌گردد. از آنجا که داده‌های مورد نیاز بر مبنای چهار سوال زیر با استفاده از مصاحبه‌های نیمه‌ساختارمند جمع‌آوری شده، جنبه اکتشافی دارد.

۱. شرط تحدید یا اسقاط مسئولیت صادرکننده برات، سفته و چک چه ویژگی‌هایی را مطالبه می‌کند؟
۲. شرط تحدید یا اسقاط مسئولیت ظهرنویس اسناد تجاری در حقوق تطبیقی چگونه است؟
۳. شرط تحدید یا اسقاط مسئولیت محال‌علیه آیا برخلاف ذات عمل و غیر ممکن هست؟
۴. شرط تحدید یا اسقاط مسئولیت ضامن، آیا صحیح و امکان‌پذیر است؟

فعالیت اجتهادی، یک فعالیت تفهیمی و اکتشافی است که در مقام کشف واقع برمی‌آید. و از آنجا که فرآورده‌های اجتهادی تفهیمی است در زمره معرفت‌های اکتسابی قرار می‌گیرد. این مطالعه در بازه زمانی سال ۱۳۹۸ تا ۱۴۰۰ در حوزه قانون تجارت ایران انجام شده است. دلیل اصلی انتخاب حوزه بروز تنوع در تفاسیر، رفتارها و عملکردها و آثار آنها است و اینکه با توجه به حجم بالای معاملات تجاری در رده‌ها، سطوح مختلف تجاری و جغرافیایی است که تولید مسئله می‌کند. این تحقیق مسئله‌محور، نشانگر فرآیندی است که از مواجهه محقق با مشکل عملی ناشی شده است. با توجه به این هدف ابتدا مطالعه نظام‌مند مبانی نظری پژوهش انجام شد. این مطالعه شامل بررسی جزء‌به‌جزء هرکدام از متغیرهای مهم پژوهش و در نهایت بررسی پیشینه پژوهشی پیرامون مسئله پژوهش حاضر است. جهت دستیابی به هدف پژوهش، از روش تحلیل تم (مضمون) استفاده شد. به همین منظور ابتدا با توجه به مطالعات کتابخانه‌ای و با استفاده از مبانی نظری پژوهش سوالات تحقیق جهت بررسی وقایع و اسناد طراحی و انجام شد. لذا در بخش توصیفی، با بررسی مبانی نظری و پیشینه تحقیق، برای تبیین دیدگاه حقوقی ملل مختلف دنیا شروط تطبیقی محدودکننده مسئولیت استخراج و تحلیل می‌شود، اما مطابق روش اکتشافی برای افزایش درک و فهم از مسئله، متغیرهای پالایش شده و روابط بین آنها شناسایی گردیده است. از روش‌های تحلیل سخن در بخش تحلیلی، استفاده می‌شود. لذا مجموعه یکپارچه از گزاره‌های احتمالی در چارچوب روابط فی‌مابین مفاهیم موضوع تحقیق در قالب مدل‌های قیاسی به تصویر کشیده می‌شوند. محقق، کار را با انتخاب حوزه انواع اسناد شروع کرده است تا اشباع نظری به دست آید. اطلاعات یکپارچه تحقیق در جدول ۱، ارائه شده است.

جدول ۱. روشن‌شناسی پژوهش

نوع تحقیق	از منظر جهت‌گیری اصلی	از منظر هدف	از منظر رویکرد
براساس	طراحی رویه	توصیفی - اکتشافی - اجتهادی	کیفی
راهبرد		تبیین شروط	
محیط		قانون تجارت ایران	
گردآوری داده‌ها		الف) مطالعه و بررسی کتب، مقاله‌ها، تحقیقات، اسناد و مدارک، فیش‌برداری و گفتگو. ب) مصاحبه نیمه‌ساختارمند با خبرگان،	
تحلیل داده‌ها		تحلیل تم و عوامل	

۴. تحلیل داده‌ها و یافته‌ها

از آنجا که دانسته‌های افراد صرفاً در یک موقعیت و یا متن متناسب با شرایط آن معنا پیدا می‌کنند روایت حاصل از اسناد تجاری هم جنبه گفتاری و نوشتاری پیدا می‌کند و دلالت بر یک رویداد، اقدام و مجموعه‌ای از رخدادهای و اقدامات دارد، لذا با یکدیگر پیوندی تقویمی پیدا می‌کنند. بنابراین، می‌توان تاثیر شروط اسقاط یا تحدید مسئولیت در اسناد تجاری را به شرح زیر اظهار داشت که:

- شرط تحدید یا اسقاط مسئولیت صادرکننده سند

شرط «تحدید» مسئولیت با «اسقاط» مسئولیت از حیث ماهیت و میزان مسئولیت و انواع و تعداد، باهم متفاوت هستند. از حیث ماهیت، شرط «عدم یا اسقاط مسئولیت» را برخی در اصل مسئولیت می‌دانند و شرط «محدود کننده» را معتقد هستند جز بر روی دین مربوط به جبران خسارات، قرار نمی‌گیرد [۱۱].

در حالی که بعضی معتقدند که این دو شرط از نظر ماهیت با هم تفاوتی نداشته و هر دو موجب کاهش مسئولیت است، اما در اسقاط کل مسئولیت از بین می‌رود ولی در شرط تحدید، قسمتی از مسئولیت رفع می‌شود. همچنین شرط محدود کننده مسئولیت در مقایسه با شرط اسقاط مسئولیت که ناظر بر عدم اجرای یک یا چند تعهد قراردادی است انواع بسیار دارد، که می‌تواند به اعتبار اطلاق و تقیید و تعلیق و نوع و میزان خسارت محدودیت ایجاد گردد. اصل حاکمیت اراده و آزادی قراردادهای و اصل صحت شروط ایجاب می‌کند، که طرفین بتوانند در عقدی که معلول اراده آنها است در آن محدودیت ایجاد کنند و آن را در محدوده اراده خود متعهد نمایند و اگر شرط تحدید یا اسقاط مسئولیت فاقد موانع نفوذ و صحت باشد باید آن را حمل بر صحت نمود چون وفای به شرط مثل وفای به عقد لازم است.

نیز گفته شده است که تکامل تجارت محتاج به نفوذ شرط عدم مسئولیت است، نیاز در سطح وسیع بیان کننده مصلحتی وسیع است. علاوه بر این، متعهد با قبول این شرط به ضرر خود عوض کمتری پرداخت می‌کند، وقتی که قانون، بیمه مسئولیت را تجویز می‌کند طبعاً شرط عدم مسئولیت را هم تجویز می‌نماید [۱۶].

برای اینکه معلوم شود درج شرط تحدید یا عدم مسئولیت متضامین اسناد تجاری شرط صحیح است یا خیر؟ گفته شده است که مسئولیت تضامنی یکی از مزیت‌های اسناد تجاری است که قانونگذار در ماده ۲۴۹ قانون تجارت در جهت حمایت از دارنده سند وضع نموده و بر خلاف آن طرفین نمی‌توانند شرط کنند. صرف نظر از اینکه از نظر کنوانسیون‌های بین‌المللی شرط اسقاط یا تحدید مسئولیت به شرحی که خواهد آمد پذیرفته شده است، با دقت معلوم می‌شود که ماده مزبور فقط قاعده تضامن را در اسناد براتی بیان می‌کند و مسئولیت تضامنی یک نوع امتیازی است که قانون‌گذار برای دارنده سند در نظر گرفته است و جنبه نظم عمومی نداشته و از قواعد امره^۵ محسوب نمی‌شود [۲۴] و صاحب امتیاز می‌تواند از آن امتیاز صرف نظر نماید. اعتقاد به بطلان چنین

^۵قواعدی است که اشخاص نمی‌توانند بر خلاف آن توافق و تراضی کنند. مثل قوانین جزایی

شروطی بر خلاف اصل حاکمیت اراده و آزادی قراردادها بوده و با استنباط از مواد ۲۷۵ و ۲۷۶ و ۲۸۷ و ۲۳۳ قانون تجارت می‌توان در مسئولیت مسئولین سند محدودیت ایجاد نمود. بنابراین براتکش می‌تواند شرط نماید که مسئول تحصیل قبولی برات توسط براتگیر نباشد. در رابطه با صدور و ظهرنویسی اسناد تجاری که به تعبیری یک عمل حقوقی دو طرفه و عقد است [۲۳]، [۱۲] می‌توان معلوم و مشخص نمود که وضعیت درج شرط تحدید یا عدم مسئولیت متضامین اسناد تجاری چگونه است؟ [۲۲] از نظرقانون مدنی شرط سه نوع است. شرط صحیح، شرط باطل و شرط باطل و مبطل عقد. طبق ماده ۲۳۲ شروط باطل عبارت از شروطی است که انجام آن غیرمقدور بوده یا نفع و فایده‌ای نداشته و یا نامشروع باشد؛ و شروط باطل و مبطل عقد طبق ماده ۲۳۳ عبارتند از شرط مجهولی که جهل به آن موجب جهل به عوضین^۶ شود و شرطی که خلاف مقتضای عقد باشد. شایان ذکر است که ماده ۲۴۹ قانون تجارت که در مقام بیان مسئولیت تضامنی متضامین اسناد تجاری است، هرچند در تعارض با مواد ۶۹۸ و ۷۳۰ قانون مدنی است اما با عنایت به اینکه قانون‌گذار به موجب مواد ۲۷۶ و ۲۷۸ قانون تجارت توافق طرفین را برخلاف آن مجاز دانسته است و بنا به استدلالی که عنوان شد می‌توان گفت که ماده ۲۴۹ قانون تجارت جزء قوانین آمره نبوده و طرفین می‌توانند بر خلاف آن توافق نمایند [۲۱] و [۲].

شرط تحدید یا اسقاط مسئولیت صادرکننده اسناد براتی با توجه به نوع سند می‌تواند متفاوت باشد، به همین لحاظ شرط تحدید یا اسقاط مسئولیت صادرکننده اسناد تجاری در برات، سفته و چک با توجه به شروط مذکور، لازم است به‌طور مجزا مورد تحلیل و تبیین قرار گیرد.

اول) براتکش^۷. صادرکننده برات قبل از قبولی برات توسط براتگیر، هم مسئولیت پرداخت وجه سند را عهده‌دار هست هم مسئولیت تحصیل قبول آنرا توسط براتگیر به عهده دارد در نتیجه بررسی شروط تحدید مسئولیت یا اسقاط مسئولیت از هر دو جهت مذکور لازم و ضروری است.

با توجه به اصول حاکم بر قراردادها و انواع شروط صحیح و باطل و مبطل می‌توان گفت چنانچه براتکش، به‌طور کلی مسئولیت پرداخت وجه سند را قبل از قبولی براتگیر ساقط نماید این شرط بر خلاف مقتضای ذات عمل بوده و باطل و مبطل می‌باشد، چون از یک‌طرف شخص تعهد پرداخت را می‌پذیرد و از طرف دیگر تعهد پرداخت را ساقط می‌نماید، اما چنانچه شرط شود در صورت قبولی برات توسط براتگیر قسمتی یا تمام مسئولیت پرداخت براتکش ساقط می‌گردد، چنین شرطی غیرمشروع و غیرمقدور فاقد منفعت عقلایی نمی‌باشد و برای درج چنین شرطی فکر منفعت عقلایی متصور است. در خصوص شرط عدم مسئولیت براتکش در تحصیل قبولی برات برخی اعتقاد دارند که براتکش به نحو تضامن با سایر امضاکنندگان برات دارای مسئولیت است و نمی‌تواند خود را از مسئولیت پرداخت یا قبولی برات رها سازد مگر در مواردی که وجه برات را تحت شرایط مندرج در مواد ۲۹۰ و ۲۹۱ و ۲۷۴ و ۲۷۵ قانون تجارت نزد براتگیر تامین نموده باشد. [۸] اما با توجه به ماده ۲۷۸ قانون تجارت که مقرر نموده است: «مقررات فوق مانع نخواهد بود که بین دارنده برات و برات‌دهنده و ظهرنویس‌ها قرارداد دیگری مقرر گردد.» می‌توان گفت با توجه به سکوت قانون‌گذار و عدم مغایرت این شرط با مقتضای ذات عمل حقوقی، براتکش می‌تواند، مسئولیت خود را از جهت اخذ قبولی در برات از خود ساقط نماید. مضاف اینکه شرط تحدیدکننده مسئولیت، می‌تواند مربوط به امتیازات و اختیارات دارنده سند باشد بدون اینکه مسئولیت‌های قانونی براتکش محدود شود. مثلاً شرط ممنوعیت انتقال برات که برخی معتقدند اگر چنین شرطی درج شود سند قابلیت انتقال خود را از دست می‌دهد [۷]. بعضی نیز اعتقاد دارند اشتراط چنین شرطی موجب می‌شود سند غیر قابل ظهرنویسی شود [۹]. بنابراین باید گفت قاعده آمره‌ای که در درج چنین شرطی [۱۸] و یا شرط منع اخذ قبولی و

^۶ آنچه در معامله در مقابل هم قرار می‌گیرد؛ مثل مبیع و ثمن معامله در بیع.
^۷ drawer

یا شرط ارائه آن برای قبولی در مهلت معین، ایجاد تردید نماید، طبق مواد ۲۷۴ و ۲۷۵ وجود ندارد و مطابق آنچه گفته شد باید قائل به صحت آن شد.

دوم) صادر کننده سفته^۸. در خصوص شرط اسقاط مسئولیت صادرکننده سفته باید گفت که شرط مزبور برخلاف مقتضای ذات عمل حقوقی بوده و باطل و مبطل می‌باشد. چون از یک طرف صادرکننده سفته تعهد به پرداخت وجه سفته می‌کند و از طرف دیگر مسئولیت پرداخت وجه سفته را از خود ساقط می‌نماید. اما تحدید برخی امتیازات دارنده سفته با قید و درج شروطی از قبیل «غیر قابل انتقال» یا «بدون حواله کرد» باعث می‌شود سند قابلیت انتقال خود را از دست بدهد [۷] و قابل ظهر نویسی نباشد [۹]. اما چون قاعده آمره‌ای برخلاف آن که موجب تردید در صحت آن شود وجود ندارد [۱۴] باید قائل به صحت چنین شروطی بود.

سوم)۹. در خصوص شرط عدم مسئولیت صادرکننده چک در پرداخت وجه آن، باید گفت که مسئولیت اصلی پرداخت وجه چک در صورتی که چک به تائید محال علیه نرسیده باشد به عهده صادرکننده چک است و شرط اسقاط مسئولیت پرداخت در واقع برخلاف مقتضای ذات عمل حقوقی بوده و باطل و مبطل خواهد بود. اما به موجب ماده ۱۳ اصلاحی مورخ ۸۲،۶،۲ قانون صدور چک، چک تضمینی و وعده‌دار و «مشروط» غیرقابل تعقیب کیفری بوده و به رسمیت شناخته شده است، بنابراین چک مشروط معتبر بوده و در بانک بدون توجه به شرط قابل پرداخت است و آنچه در خصوص شرط «غیر قابل انتقال»، یا «بدون حواله کرد» در خصوص برات و سفته بیان شد، در مورد چک هم جاری است.

حقوق تطبیقی

(۱) کنوانسیون ژنو ۱۹۳۰. بر اساس آن چه در ماده ۹ این کنوانسیون آمده است براتکش ضامن قبولی و پرداخت برات است. اما براتکش می‌تواند مسئولیت خود در اخذ قبولی برات را از خود سلب نماید ولی هر شرطی که به موجب آن مسئولیت براتکش در پرداخت سند ساقط گردد کان لم یکن خواهد شد^{۱۰} و طبق ماده ۱۲ کنوانسیون ژنو ۱۹۳۱ نیز صادر کننده چک مسئول پرداخت چک بوده و شرطی که صادر کننده را بری‌الذمه نماید، کان لم یکن تلقی می‌شود^{۱۱}؛ معلوم می‌گردد که کنوانسیون‌های ژنو شرط محدود کننده مسئولیت صادرکننده را پذیرفته است اما شرط عدم مسئولیت صادرکننده را نپذیرفته است.

(۲) کنوانسیون آنستیرال ۱۹۸۸. براتکش برطبق مقرره بند ۲ ماده ۳۸ می‌تواند با قیدی صریح در برات مسئولیت خود را در خصوص قبولی یا پرداخت حذف یا محدود نماید، چنین قیدی تنها نسبت به براتکش موثر می‌باشد، قیدی که تعهد پرداخت را حذف یا محدود می‌کند فقط در صورتی موثر است که امضا کننده دیگری به موجب برات ملزم به پرداخت برات شده یا بشود^{۱۲}؛ متعهد سفته نیز بند ۲ ماده ۳۹ نمی‌تواند مسئولیت خود را

⁸ maker

⁹ drawer

10. Article 9

The drawer guarantees both acceptance and payment. He may release himself from guaranteeing acceptance- every stipulation by which he releases himself from the guarantee of payment is deemed not to be written (non-crate).

11. Article 12

The drawer guarantees payment. Any stipulation by which the drawer releases himself from this guarantee shall be disregarded.

12. 2. The drawer may exclude or limit his own liability for acceptance or for payment by an "express stipulation in the bill. Such a stipulation is effective only with respect to the drawer. A stipulation excluding or limiting liability for payment is effective only if another party is "or becomes liable on the bill.

بوسیله قیدی در سفته اسقاط یا محدود کند، هرگونه قیدی بدین صوت کان لم یکن محسوب می‌شود.^{۱۳} بدین ترتیب در این کنوانسیون شرط عدم مسئولیت براتکش در پرداخت وجه سند در صورتی پذیرفته شده است، که امضا کننده دیگری به موجب برات ملزم به پرداخت برات شده یا بشود؛ یا به عبارت دیگر براتکش متعهد اصلی پرداخت سند نباشد. اما در مورد سفته چون متعهد اصلی پرداخت وجه سند صادرکننده سفته است، این شروط پذیرفته نشده است.

۳) حقوق انگلستان. صادرکننده برات و هر یک از ظهرنویسان به موجب قسمت ۱۶ قانون بروات انگلستان ممکن است به موجب شرط صریح مسئولیت خود را محدود یا حذف نمایند.^{۱۴} شرط حذف یا تحدید مسئولیت صادرکننده چک و سفته بر خلاف برات با ذات عمل تجاری این اسناد که مسئولیت اصلی پرداخت با ایشان است در تعارض می‌باشد. در این راستا بخش ۸۹ قانون بروات انگلستان در قسمت دوم سفته مقرر داشته که صادرکننده سفته مانند قبول کننده برات، مفروض می‌شود و صادرکنندگان سفته همانند قبول کننده برات نمی‌توانند مسئولیت پرداخت وجه سفته را حذف یا محدود نمایند.

۴) حقوق فرانسه. شرط تحدید یا رفع مسئولیت در حقوق این کشور مانند قانون تجارت مورد تصریح قرار نگرفته است اما در ارتباط با ظهرنویسی و قبول برات تصریح به عدم اعتبار ظهرنویسی مشروط و قبولی مشروط دارد و در ماده ۵۱۲-۶ L512 مقرر داشته است که تعهد متعهد سفته همانند قبول کننده برات است.^{۱۵}

۵) حقوق آمریکا. مقررات حاکم بر اسناد تجاری آمریکا در بخش ۳ «مقررات متحدالشکل تجاری» در سال ۱۹۵۲ تدوین گشته است. مواد ۴۱۲-۴۱۵ این مقررات به بیان مسئولیت امضاکنندگان سند تجاری به عنوان صادر کننده، ظهرنویس و قبول کننده بدون تصریح به مسئولیت تضامنی پرداخته است. به موجب ماده ۱۱۷-۳^{۱۶} این مقررات تحت عنوان «دیگر توافقات موثر در سند» تعهد هر یک از طرفین سند به پرداخت وجه سند می‌تواند به موجب توافق جداگانه بین متعهد و دارنده سند مورد تغییر، تکمیل یا ابطال گردد به شرط اینکه صدور یا ایجاد تعهد بر اساس توافق مذکور انجام پذیرد و توافق مذکور تا حدودی که تعهد مندرج در سند مورد تغییر یا تکمیل یا ابطال قرار گرفته دفاع در برابر تعهد به پرداخت محسوب می‌شود. با توجه به این که تغییر، تکمیل و یا ابطال تعهد تجاری منوط به توافق طرفین گردیده است به نظر می‌رسد ماهیت تعهد تجاری در این مقررات تعهد قراردادی دانسته شده است.

نتیجه این که چون در سفته شرط عدم مسئولیت صادرکننده برای پرداخت وجه سفته خلاف مقتضای ذات عمل حقوقی بوده و با توجه به تقسیم بندی شروط به شرطهای باطل و مبطل این شرط، باطل و هم مبطل می‌باشد. چون از یک طرف متعهد پرداخت می‌شود از طرف دیگر مسئولیت پرداخت را از خود سلب و ساقط می‌نماید. اما نسبت به صادرکننده چک و برات در صورت تائید محال علیه یا قبول براتگیر شرط اسقاط مسئولیت و یا عدم مسئولیت براتکش در اخذ قبولی صحیح و معتبر بوده و باطل و مبطل نمی‌باشد. چون چنین شرطی دارای

13. 2-the maker may not exclude or limit his own liability by a stipulation in the note. Any such stipulation is in effective.

14. " 16 Optional stipulations by drawer or indorses.

The drawer of a bill, and any indorses, may insert therein an express stipulation—

Article L512-6

The subscriber of a promissory note shall be under a similar obligation to that assumed by the acceptor of a bill of exchange
16 3-117:OTHER AGREEMENTS AFFECTING INSTRUMENT

Subject to applicable law regarding exclusion of proof of contemporaneous or previous agreements, the obligation of a party to an instrument to pay the instrument may be modified. Supplemented, or nullified by a separate agreement of the obligor and a person entitled to enforce the instrument, if the instrument is issued or the obligation is incurred in reliance on the agreement or as part of the same transaction giving rise to the agreement. To the extent an obligation is modified, supplemented, or nullified by an agreement under this section, the agreement is a defense to the obligation.

منفعت عقلایی است و صادرکننده نمی‌خواهد مسئولیت پرداخت را با وجود مسئول اصلی پرداخت وجه سند به عهده بگیرد و این امر مغایر با ماده ۲۴۹ قانون تجارت نیست چون مسئولیت تضامنی امضاکنندگان اسناد تجاری ناشی از ماده ۲۴۹ قانون تجارت در این خصوص در واقع امتیازی است که به نفع دارنده سند پیش‌بینی شده است و صادرکننده می‌تواند آن امتیاز را محدود یا ساقط نماید و دارنده مختار است که آن را بپذیرد یا اینکه قبول ننماید، مضاف این که چنین توافقی بر طبق مواد ۲۷۶ و ۲۷۷ قانون تجارت جایز دانسته شده است.

شایان ذکر است که شرط تحدید یا اسقاط مسئولیت در اسناد تجاری مغایر با وصف منجز بودن آن نیست چون آنچه مشروط یا تعلیق می‌شود التزام به پرداخت وجه سند می‌باشد و التزام به تادیه دین اگر معلق باشد بر خلاف تعلیق در ضمان صحیح است. همچنین شرط‌های مذکور تعارضی با اصل عدم پذیرش ایرادات در مقابل دارنده با حسن نیت ندارد، چون فردی دارای حسن نیت شناخته می‌شود که در زمان انتقال گرفتن سند، وی به روابط شخصی مسئولین ماقبل از جمله سازشی بودن سند مطلع نباشد، در غیر اینصورت و اطلاع از آن روابط، او دارنده با حسن نیت محسوب نخواهد شد. در نتیجه تحدید یا اسقاط مسئولیت در اسناد تجاری در مقابل دارنده با حسن نیت سند بدلیل تصریح در سند تجاری قابلیت استناد داشته و مغایرتی با حقوق چنین دارنده‌ای ندارد [۲۱].

- شرط تحدید یا اسقاط مسئولیت ظهرنویس

ظهر نویس در پرداخت وجه سند تجاری اعم از برات، سفته و چک مسئولیت فرعی دارد. در ظهرنویسی برای انتقال ظهرنویس علاوه بر انتقال حقوق خود به دارنده بعدی مسئولیت پرداخت وجه سند را نیز عهده‌دار می‌گردد. در برات ظهرنویس علاوه بر مسئولیت تضامنی پرداخت وجه سند بر اساس ماده ۲۴۹ ضامن تحویل قبولی برات توسط براتگیر هم می‌باشد.

اینکه ظهر نویس آیا می‌تواند مسئولیت پرداخت وجه سند را از خود ساقط و یا آن را تحدید نماید، گفته شده است که به موجب اطلاق ماده ۲۴۹ قانون تجارت ظهرنویس مسئولیت تضامنی دارد و تنها در مورد تقاضای تعیین مهلت برای قبولی مسئولیت ظهرنویس طبق ماده ۲۷۶ قابل تحدید است. اگر مراد قانون‌گذار شامل ظهرنویسی در پرداخت و ضمانت هم می‌شد آن را مانند ماده ۲۷۶ بیان می‌نمود و لذا اطلاق ماده ۲۴۹ دلیل مخالفت قانونگذار با شرط اسقاط مسئولیت ظهرنویس تلقی کرده و عنوان نموده‌اند که چنین شرطی باید نادیده گرفته شود [۱۰]. برخی نیز معتقدند که شرط عدم مسئولیت ظهرنویس بر خلاف مقتضای ذات عمل انتقال سند تجاری تلقی نمی‌شود در غیر این صورت نباید انتقال سند بدون ظهرنویسی امکان پذیر باشد، به همین دلیل انتقال سند می‌تواند بدون ظهرنویسی هم به عمل آید [۱۴].

مطابق مواد ۲۷۶ و ۲۸۷ و ۳۰۹ و ۳۱۴ قانون تجارت ظهرنویس می‌تواند مسئولیت خود را در پرداخت وجه در برات سفته و چک ساقط نماید چون مسئولیت ظهرنویس در اسناد تجاری یک مسئولیت فرعی است و مغایرتی با شرایط مذکور در صحت شروط ضمن عقد در قواعد عمومی قراردادها ندارد به علاوه در ظهرنویسی برای درج شرط عدم مسئولیت ظهرنویس منفعت عقلایی متصور است و با استنباط از مواد ۲۷۵ و ۲۷۶ قانون تجارت «در خصوص شرط تحدید مهلت گرفتن قبولی توسط دارنده برات» قید و شرط عدم مسئولیت ظهرنویس را بایستی صحیح دانست.

حقوق تطبیقی

۱) کنواسیون ژنو ۱۹۳۰. ظهر نویس طبق ماده ۱۵ این کنوانسیون در صورت عدم وجود شروط خلاف، ضامن تحویل قبولی و پرداخت سند است ظهرنویس می‌تواند ظهرنویسی جدید را نهدی کند در این صورت ظهرنویس هیچگونه تعهدی نسبت به اشخاصی که سند با ظهرنویسی به آنها منتقل می‌گردد نخواهد داشت^{۱۷}.

بنابراین تلویحا پذیرفته شده است که ظهرنویس می‌تواند با درج شرط مخالف ضامن تحویل قبولی و پرداخت وجه سند نباشد.

۲) کنوانسیون ژنو ۱۹۳۱. ماده ۱۸ پیمان فوق در حکمی مشابه مقرر داشته که در صورت عدم وجود شرط خلاف، ظهرنویس ضامن پرداخت وجه است ظهرنویس می‌تواند ظهرنویسی بعدی را نهدی کند. در این صورت ظهرنویسی هیچگونه تعهدی نسبت به اشخاص که سند با ظهرنویسی به آنها منتقل می‌گردد نخواهد داشت.^{۱۸}

۳) کنوانسیون آنستیرال. این کنوانسیون شرط اسقاط یا تحدید مسؤلیت را صراحتاً پذیرفته و در پاراگراف ۲ ماده ۴۴ این چنین مقرر نموده است که «... ظهرنویس می‌تواند با قید صریح بر روی سند مسؤلیت خود را ساقط یا محدود نماید، چنین قیدی تنها نسبت به ظهر نویس مذکور موثر است ...»^{۱۹}

۴) حقوق انگلستان. رفع و تحدید مسؤلیت ظهرنویسان در حقوق کشور انگلستان مورد پذیرش واقع شده و هر یک از ظهرنویس‌ها می‌توانند برابر قسمت ۱۶ و ۸۹ قانون بروات با درج شرط صریح مسؤلیت خود را در برات و سفته محدود یا رفع نمایند.^{۲۰} از این نظر شرط رافع و محدودکننده مسؤلیت جنبه قانونی داشته و نیازمند رضایت دارنده سند نیست.

برابر مقررات بین‌المللی درج شرط محدودکننده و عدم مسؤلیت ظهرنویس در گرفتن قبولی و یا پرداخت وجه سند در حقوق انگلستان و کنوانسیون‌های ژنو و آنستیرال صراحتاً پذیرفته شده است. در حقوق ایران هم با توجه به آنچه گفته شد، با الهام از مواد ۲۷۵ و ۲۷۶ قانون تجارت می‌توان حکم کنوانسیون‌های بین‌المللی را در ظهرنویس سفته و برات در خصوص شرط تحدید یا عدم مسؤلیت ظهرنویس حاکم دانست، چون این شرط برخلاف مقتضای ذات عمل ظهرنویسی نبوده و به جهت وجود غرض عقلایی در درج این شرط باید قائل به صحت چنین شرطی باشیم و بر فرض عدم پذیرش آن می‌توان گفت شرط عدم مسؤلیت ظهرنویس با قبول دارنده بعدی محقق می‌شود و این امتیازی است که قانون‌گذار برای دارنده سند در نظر گرفته است و می‌تواند آن را با توافق ساقط نمود.

In the absence of any contrary stipulation, the endorser guarantees acceptance and payment. He may prohibit any further endorsement; in this case, he gives no guarantee to the persons to whom the bill is subsequently endorsed.

18. Article 18

In the absence of any contrary stipulation, the endorser guarantees payment.

He may prohibit any further endorsement; in this case he gives no guarantee to the persons to whom the cheque is subsequently endorsed.

19. 2. An endorser may exclude or limit his own liability by an express stipulation in the instrument. Such a stipulation is effective only with respect to that endorser.

20. 16 Optional stipulations by drawer or endorsers.

The drawer of a bill, and any endorsers, may insert therein an express stipulation—

(1) Negating or limiting his own liability to the holder.

(2) Waiving as regards himself some or all of the holder's duties.

89 Application of Part II to notes.

(1) Subject to the provisions in this part, and except as by this section provided, the provisions of this Act relating to bills of exchange apply, with the necessary modifications, to promissory notes.

(2) In applying those provisions the maker of a note shall be deemed to correspond with the acceptor of a bill, and the first endorsers of a note shall be deemed to correspond with the drawer of an accepted bill payable to drawer's order.

(3) The following provisions as to bills do not apply to notes; namely, provisions relating to—

(a) Presentment for acceptance;

(b) Acceptance;

(c) Acceptance supra protest;

(d) Bills in a set.

(4) Where a foreign note is dishonored, protest thereof is unnecessary.

۵) حقوق فرانسسه. شرط تحدید یا اسقاط مسئولیت برابر ماده 8-511L قانون تجارت فرانسه پذیرفته نشده است و ظهرنویسی باید غیرمشروط باشد اگر ظهرنویسی مشروط باشد ان شرط غیر مکتوب یا کان‌لم‌یکن فرض می‌گردد و حتی ظهرنویسی قسمتی از مبلغ برات نامعتبر شناخته شده است.^{۲۱}

- شرط تحدید یا اسقاط مسئولیت محال علیه^{۲۲}. متعهد اصلی پرداخت در سفته کسی جز صادرکننده سفته نیست اما در برات و چک بر اساس مقررات حاکم، پرداخت وجه این اسناد به‌وسیله شخص دیگری انجام می‌شود که از آن به محال علیه تعبیر می‌شود (مواد ۲۳۹ و ۲۴۹ و ۳۱۰ قانون تجارت).

- قبول ۲۳ محال علیه در برات. واژه «قبول» در اسناد تجاری با «قبول» در حقوق مدنی به‌عنوان پاسخ «ایجاب» متفاوت است. براتگیر در پذیرش و قبول برات الزام و اجباری ندارد و تازمانی که برات را قبول نکرده است، مسئولیتی نسبت به پرداخت وجه سند ندارد. هنگامی که شخص براتی را به‌عهده او کشیده شده است، «قبول» می‌کند در واقع ادعای وجود شخص محال علیه، طبق مشخصات مندرج در سند را و نیز بدهکار بودن خود، به صادرکننده و انتقال طلب به اعتبار تبدیل طلبکار را می‌پذیرد. بنابراین عمل قبول به‌وسیله محال علیه به این معنی است که محال علیه متعهد می‌شود نسبت به پرداخت وجه سند در سررسید اقدام نماید (ماده ۲۳۰ قانون تجارت) [۱۴].

باید توجه داشت که قبول یا پذیرش برات توسط براتگیر یک عمل حقوقی^{۲۴} مستقل است که در مقابل دارندگان برات پرداخت وجه سند را به عهده می‌گیرد و در نتیجه نمی‌تواند به ایرادات مربوط به روابط شخصی خود با صادرکننده در مقابل دارنده با حسن نیت استناد کند (اصل عدم پذیرش ایرادات در مقابل دارنده با حسن نیت) و اگر براتی بدون اینکه متکی بر عمل تجاری باشد و براتگیر بدون اینکه بدهکار براتکش باشد رضایت دهد که بر روی او براتی صادر شود تا صادرکننده برات بدینوسیله اعتباری کسب کند و تعهد نماید در سررسید وجه سند را خود صادرکننده پرداخت نماید و سند را از چرخه بیرون کند. گفته شده است که در مقابل دارندگان براتی که با حسن نیت چنین برات سازی را دریافت نموده‌اند امضاکنندگان برات اعم از براتگیر نمی‌توانند به بطلان آن استناد کنند و براتگیر برات سازی ملزم است وجه سند را در سررسید پرداخت نماید. در قوانین ایران و انگلستان و آلمان هیچ تفاوتی بین برات سازی و عادی وجود ندارد و حتی برابر بند ۳ ماده ۵۴۱ قانون تجارت ایران تحصیل وجه به‌موجب برات سازی ممکن است منجر به ورشکستگی به تقصیر تاجر شود [۲۴].

قبولی مشروط براتگیر بموجب ماده ۲۳۳ قانون تجارت نکول^{۲۵} محسوب می‌شود، اما قبول کننده در حدود شرط مسئول پرداخت وجه سند می‌باشد. قبول کننده برات گفته شده است دیگر حق فسخ آن را ندارد و ماده ۲۳۱ قانون تجارت در این خصوص تصریح کرده است که: «قبول کننده حق نکول ندارد» ممکن است این بحث پیش بیاید که قبول کننده آیا می‌تواند با کشیدن خط روی قبولی آنرا باطل نماید؟ قانون تجارت راجع به این موضوع تصریح ندارد اما در ماده ۲۹ پیمان ژنو پذیرفته شده است و آمده است: «اگر محال علیه که قبولی خود را در برات نوشته است قبل از بازگرداندن سند آنرا ملغی نماید، برات نکول شده محسوب است...»

21 - Article L511-8....

The endorsement may be carried out to the benefit of the drawee, whether or not this is the acceptor, the drawer or any other obligor. These persons may endorse the bill again.

The endorsement must be unconditional. Any condition to which it is subject shall be deemed to be unwritten.

Partial endorsement shall be invalid.

22 drawee

23 acceptance

مثل بیع و طلاق، امر اعتباری که در مقابل وقایع حقوقی مثل اتلاف قرار می‌گیرد و شامل عقد و ایقاع می‌شود^{۲۴}

یعنی عدم قبول پرداخت وجه برات توسط براتگیر^{۲۵}

طبق ماده ۲۳۵ قانون تجارت: «برات باید به محض ارائه یا منتهی در ظرف ۲۴ ساعت از تاریخ ارائه قبول یا نکول شود» چون برات متعلق به براتگیر نیست لازم است که برات را به دارنده مسترد نماید و باید گفت که قبل از تسلیم سند، براتگیر می‌تواند امضای خود را باطل کند [۱۴].

- قبولی مشروط محال علیه. براتگیر تا قبل از قبولی سند مسئولیتی برای پرداخت وجه سند ندارد هرچند ممکن است در صورت قبول نکردن غیرموجه آن تحت شرایطی در مقابل صادرکننده از باب مسئولیت مدنی متحمل جبران خسارات وارده شود. اما پس از قبولی سند براتگیر متعهد می‌گردد که وجه سند را در سررسید پرداخت نماید. گاهی براتگیر در وضعیتی قرار می‌گیرد که مایل به نکول برات نبوده و از طرفی حاضر به قبول مسئولیت پرداخت وجه سند نیست و ناچاراً برات را به صورت مشروط قبول می‌نماید. مثلاً ممکن است سررسید برات را تغییر دهد یا پرداخت وجه سند را موکول به تامین محل برات نماید یا مکان پرداخت را تغییر دهد و پرداخت را مشروط به انجام عملی نماید. سوالی که مطرح می‌شود این است که آیا قبولی مشروط بی‌اثر است یعنی برخلاف مقتضای ذات عمل بوده و اعتباری ندارد؟ یا قبولی معتبر است اما شرط باطل است و یا اینکه قبولی همانگونه که نوشته شده است صحیح است؟ قانون تجارت ایران طبق ماده ۲۳۳ در رابطه با قبولی مشروط مقرر نموده است که «اگر قبولی مشروط به شرط نوشته شد برات نکول شده محسوب می‌گردد ولی مع هذا قبول کننده مشروط در حدود شرطی که نوشته مسئول پرداخت وجه سند است». اما در خصوص قبولی جزئی از مبلغ برات در ماده ۲۲۹ قانون تجارت آمده است «... اگر عبارت فقط مشعر بر عدم قبول یک جزء از برات باشد بقیه وجه برات قبول شده و محسوب است».

- تایید چک توسط محال علیه. قانون تجارت در خصوص قبولی چک حکم خاصی ندارد، اما در تعریف انواع چک طبق بند ۲ ماده یک قانون صدور چک ۱۳۵۵ مقرر داشته است: «چک تأیید شده چکی است که اشخاص عهده بانک‌ها به حساب جاری خود صادر و توسط بانک محال علیه پرداخت وجه آن تأیید می‌شود» در این ماده معلوم نیست که منظور از تأیید چک آیا «قبول» چک می‌باشد یا خیر؟ اگر منظور از «تأیید» همان «قبول» چک باشد، معنی آن جز تعهد پرداخت وجه چک توسط قبول کننده نخواهد بود. اما تأیید چک با قبول دارای اختلاف ظریفی است به این معنی که هرچند تأیید چک متضمن تعهد پرداخت وجه توسط تاییدکننده می‌باشد، اما در برگیرنده این تعهد نیز هست که وجه چک در چرخه گردش تجاری بانک وارد نشده و تنها نگهداری می‌شود. و هدف از آن افزایش اطمینان دارنده چک از وصول وجه چک با «تأیید» بانک می‌باشد و با تایید بانک خلق پول نمی‌شود [۱۴].

از آنجا که به موجب مواد ۳۱۱ و ۳۱۳ قانون تجارت چک نباید وعده داشته باشد و به محض ارائه بایستی کارسازی شود، عمل قبول در چک، همانند برات برویت، بلاوجه بوده و دارنده به جای قبولی آنها بایستی اقدام به مطالبه وجه سند نماید.

- حقوق تطبیقی ۲۶

- کنوانسیون ژنو. بر اساس ماده ۲۶ کنوانسیون ژنو «قبولی اصولاً مطلق و بدون شرط نوشته می‌شود، اما براتکش می‌تواند آنرا محدود به یک جزء از مبلغ قابل پرداخت نماید هر تغییر و تحول دیگر یا هر شرط که همراه قبولی در متن برات حاصل گردد مشعر بر عدم قبول است. مع ذلک قبول کننده در حدود عبارت قبولی خود یا شرطی که نوشته است مسئولیت خواهد داشت»^{۲۷}.

۲۶. the holder he shall be deemed to have assented thereto.

۲۷. Article 26

—کنوانسیون آنسیترال. بر اساس ماده ۴۳ پیمان مذکور: «۱- قبولی باید غیر مقید باشد. قبولی در صورتی مقید محسوب می‌شود که مشروط بوده و یا عبارت برات را تغییر دهد ۲- اگر براتگیر در برات قبولی مشروط قید کند: الف براتگیر در حدود عبارت قبولی مشروط متعهد است ب- برات نکول شده محسوب می‌شود ۳- قبولی قسمتی از مبلغ برات قبولی مقید محسوب می‌شود. اگر دارنده بدین امر رضایت دهد، برات فقط نسبت به مبلغ باقیمانده نکول شده محسوب می‌شود»^{۲۸}

حقوق انگلستان. به موجب قانون بروات انگلستان قبولکننده برات می‌تواند صرفاً به صورت قبولی مشروط مسئولیت خود را در مقابل دارنده برات محدود نماید اما قید هر نوع شرط محدودکننده مسئولیت قبولکننده به این معنا خواهد بود که براتگیر برات را قبول نکرده است.^{۲۹} اگر قبولکننده از طریق درج قبولی مشروط مسئولیت خود را محدود نماید دارنده می‌تواند آن را نکول تلقی کرده و آن را نپذیرد.^{۳۰}

حقوق فرانسه. مقررات قانون تجارت فرانسه از این حیث مثل قانون تجارت ایران بوده و برطبق ماده L511-17 قبولی برات باید غیر مشروط باشد، اما قبولکننده می‌تواند قسمتی از وجه برات را قبول نماید و هرگونه تغییر در مفاد برات به منزله نکول محسوب می‌گردد اما قبولکننده برات بر طبق شرایط قبولی در مقابل دارنده مسئول می‌باشد. بنابراین درج شرط رافع مسئولیت براتگیر با توجه به اینکه به نوعی نقض غرض و هدف از قبول برات بوده و پذیرفته نیست.^{۳۱}

شرط تحدید یا اسقاط مسئولیت ضامن. بر اساس ماده ۲۴۹ قانون تجارت ضامن با کسی که از او ضمانت کرده است مسئولیت تضامنی دارد و تضامن ضامن با امضای او در سند محقق می‌شود در خصوص این سوال که آیا ضامن می‌تواند عدم مسئولیت خود را در پرداخت وجه سند شرط و یا آن را محدود کند؟

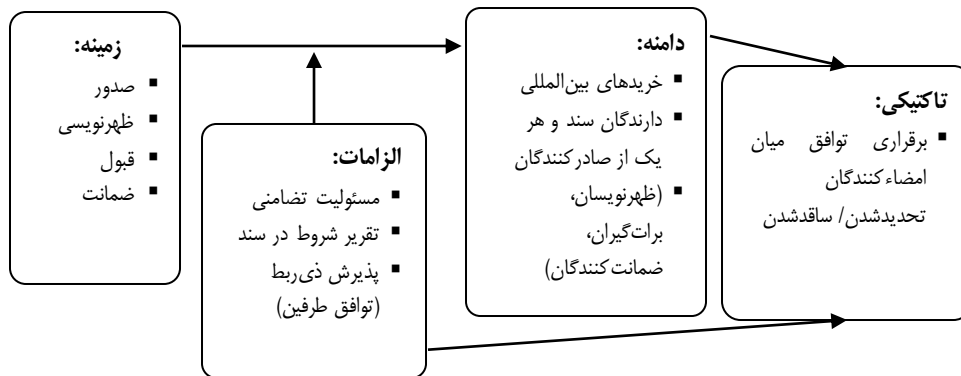
28. Article 43

1. An acceptance must be unqualified. An acceptance is qualified if it is conditional or varies the terms of the bill.
 2. If the drawee stipulates in the bill that his acceptance is subject to qualification:
(~) He is nevertheless bound according to the terms of his qualified acceptance~
(£1 The bill is dishonored by non-acceptance.
 3. An acceptance relating to only a part of the sum payable is a qualified acceptance. If the holder takes such an acceptance, the bill is dishonored by non-acceptance only as to the remaining part.
29. 19 General and qualified acceptances.
- (1) An acceptance is either (a) general or (b) qualified.
 - (2) A general acceptance assents without qualification to the order of the drawer. A qualified acceptance in expressed terms varies the effect of the bill as drawn.
In particular an acceptance is qualified which is—
(a) conditional, that is to say, which makes payment by the acceptor dependent on the fulfilment of a condition therein stated:
(b) partial, that is to say, an acceptance to pay part only of the amount for which the bill is drawn:
(c) local, that is to say, an acceptance to pay only at a particular specified place:
An acceptance to pay at a particular place is a general acceptance, unless it expressly states that the bill is to be paid there only and not elsewhere:
(d) qualified as to time:
(e) the acceptance of some one or more of the drawees, but not of all.
30. 44 Duties as to qualified acceptances.
- (1) The holder of a bill may refuse to take a qualified acceptance, and if he does not obtain an unqualified acceptance may treat the bill as dishonored by non-acceptance.
 - (2) Where a qualified acceptance is taken, and the drawer or an endorsers has not expressly or impliedly authorized the holder to take a qualified acceptance, or does not subsequently assent thereto, such drawer or endorsers is discharged from his liability on the bill.
The provisions of this sub-section do not apply to a partial acceptance, whereof due notice has been given. Where a foreign bill has been accepted as to part, it must be protested as to the balance.
 - (3) When the drawer or endorsers of a bill receives notice of a qualified acceptance, and does not within a reasonable time express his dissent to

28.L511-17

The acceptance shall be unconditional, but the drawee may restrict this to part of the sum.
Any other change made by the acceptance to the indications of the bill of exchange shall be equivalent to a refusal of acceptance. However, the acceptor shall be bound under the terms of its acceptance.

قانون تجارت در این خصوص نص خاصی ندارد ولی باید گفت که شرط عدم مسئولیت ضامن در پرداخت وجه سند مخالف با مقتضای ذات عمل بوده و باطل و مبطل باید تلقی شود چون شخص نمی‌تواند با ضمانت خود را مسئول و با شرط خلاف آن، خود را از مسئولیت رها سازد و ضامنی که از براتکش یا ظهرنویس ضمانت می‌کند متعهد تحویل قبولی برات طبق مواد ۲۳۷ و ۲۳۸ قانون تجارت نبوده و تحدید آن مسئولیت منتفی بوده ولی ضامن می‌تواند تا آنجایی که در تعارض با مقتضای ذات ضمانت قرار نگیرد مسئولیت خود را محدود نماید (شکل ۲) [۱۰].

شکل ۲. نتایج شروط محدودکننده مسئولیت در اسناد

۵. نتیجه‌گیری و پیشنهاد

اینکه ماده ۲۴۹ قانون تجارت از قوانین امری است و بر خلاف آن طرفین نمی‌توانند شرط کنند باید گفت که نظر از اینکه از نظر کنوانسیون‌های بین‌المللی شرط اسقاط یا تحدید مسئولیت پذیرفته شده است، با دقت معلوم می‌شود که ماده مزبور فقط قاعده تضامن را در اسناد براتی بیان می‌کند و مسئولیت تضامنی یک نوع امتیازی است که قانون‌گذار برای دارنده سند در نظر گرفته است و جنبه نظم عمومی نداشته و از قواعد آمره محسوب نمی‌شود. صاحب امتیاز می‌تواند از آن امتیاز صرف‌نظر نماید. اعتقاد به بطلان چنین شروطی بر خلاف اصل حاکمیت اراده و آزادی قراردادها بوده و از مواد ۲۷۵ و ۲۷۶ و ۲۸۷ و ۲۳۳ قانون تجارت می‌توان صحت درج شروط محدودکننده در مسئولیت مسئولین سند را استنباط نمود. شرط تحدید و یا اسقاط مسئولیت امضاکنندگان اسناد تجاری در کنوانسیون‌های بین‌المللی و در قانون بروات و سفته انگلیس پیش بینی شده است. هرچند در قانون بروات انگلیس اسقاط مسئولیت بدون قید پذیرفته شده اما در بخش سفته محدودیت‌هایی را قائل شده است. در کنوانسیون‌های مذکور هم تا جایی که اسقاط مسئولیت با مقتضای ذات عمل مخالف نباشد مورد پذیرش قرار گرفته است. قانون تجارت ایران همانند قانون تجارت فرانسه در خصوص اسقاط یا شرط عدم مسئولیت متضامین اسناد تجاری مقررہ قطعی و خاص ندارد اما توجه به آنچه در کنوانسیون‌های بین‌المللی آمده است و اصول حاکم بر قراردادها و انواع شروط صحیح و باطل و مبطل در قانون مدنی به عنوان منبع مادر می‌توان شرط اسقاط مسئولیت یا تحدید مسئولیت امضاکنندگان اسناد تجاری را تا جایی که بر خلاف مقتضای ذات عمل نباشد صحیح دانست در غیر این صورت باید آن را باطل و مبطل شمرد، چون از یک طرف شخص تعهد پرداخت را می‌پذیرد و از طرف دیگر تعهد پرداخت را ساقط می‌نماید. بر این اساس شرط اسقاط مسئولیت پرداخت، توسط براتگیری که برات را قبول کرده و یا براتکشی که به جهت عدم قبول برات توسط براتگیر متعهد اصلی پرداخت وجه برات بوده و یا صادرکننده سفته، چک و نیز ضامن اسناد تجاری به دلیل مخالفت با مقتضای ذات عمل باطل و مبطل می‌باشد. اما شرط عدم مسئولیت ظهرنویس در پرداخت وجه سند و نیز شرط تحدید

مسئولیت براتکش و ظهرنویس در صورت قبول برات توسط برانگیر صحیح خواهد بود. در راستای هماهنگی با مقررات بین‌المللی که پذیرش آنها هم به نظر می‌رسد از نظر اصول قانون اساسی و فقه امامیه فاقد اشکال باشد و لذا پیش‌بینی صریح تاثیر درج شروط اسقاط یا تحدید مسئولیت مسئولین اسناد تجاری در اصلاح قانون تجارت به شرحی که بیان شد ضروری است.

منابع:

1. Adavi, J.A. (1986). Ahkam-ol-eltezam: derasat-ol moghareneh felghavanin-al mesri val lobnani, volume 1. Lebanon: Dar-al-jaeeyeh Publication.
2. Beigi Habibabadi, A. & Yaghobibahari, D. (2012). The condition of non-liability in commercial documents for your promissory note, Jihad University, 1(1), 27-39.(in Persian)
3. Damirchili, M. & Gharaeei, M. & Hatami, A. (2018). Commercial law in the current order. Tehran: Dadsetan Publication.(in Persian)
4. Eisaei-tafreshi, M. & Shirvaqni, KH. & Abin, A. (2017). Exceptions to contractual liability A comparative study in Imami jurisprudence, Iranian law and law England), Comparative Law Research, 21(24), 109-121.(in Persian)
5. Eftekhari, J. (2005). Commercial Law 3, Theoretical and practical, commercial documents, banking documents, treasury and bonds and shipping documents, Tehran: Ghoghnoos Publication.(in Persian)
6. Erfani, M. (2016). Comparative Commercial Law, Rehran: jangal Publication.(in Persian)
7. Erfani, M. (2014). Commercial Law (Commercial Documents), Tehran: Javdane Publication.(in Persian)
8. Erfani, M. (2016). Footnote to Iran's Commercial Law, Tehran: Jangal Publication. (in Persian)
9. Eskini, R. (2016). Commercial Law: Bill of exchange, Promissory note, Cheque, Warrant, Bearer Bonds, Tehran: SAMT publication. (in Persian)
10. Eskini, R. (2015). Commercial Law, General Commercial Transactions, Tehran: SAMT publication. (in Persian)
11. Izanloo, M. (2014). Restrictive and disclaimer terms in contracts, Tehran: Publishing Company.(in Persian)
12. Jaafari Langroodi, M.J. (2002). Law terminology, Tehran: GanjeDanesh Publication (in Persian).
13. Katoozian, N. (2005). Iranian Civil Law: Specific Contracts, volume 4. Tehran: Publishing Company.(in Persian)
14. Kaviani, M. (2019). Commercial Documents Law, Tehran: Mizan Publication. (in Persian)
15. Khazaei, H. (2013). Commercial Law "Commercial Documents", Tehran: Javdaneh Publication.(in persian)
16. Mohagheghdamad, S.M. (1990). Jurisprudential and legal study of the will of the publisher of new ideas in Islamic sciences, Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance publication. (in persian)
17. Mohseni, S. & Ghabooli-dorafshan, S.M.M. (2016). Responsibility arising from the issuance of a commercial document on behalf of, with an approach to commercial companies, Quarterly Journal of Private Law Studies, 45(1), 129-146. (in persian)
18. Moradpoor Sardahaeei, A. (2019). Examining the condition of revocation or limitation of liability in commercial documents (bills, promissory notes, checks) in the Iranian legal system, Second International Conference on Interdisciplinary Studies In Management And Engineering, University of Tehran. (in persian)
19. Moradpoor Sardahaeei, A. (2020). Investigating the Condition of Abolition or Limitation of Liability in Commercial Documents (Bill of Exchange, Promissory Note, Check) in the Iranian Legal System, The First International Conference on Interdisciplinary Studies in Engineering Management, Volume 2.(in Persian)
20. Nasif, E. (2006). The complete of commercial law, Beirut: Awaidat Publications.(in Arabic)
21. Saghry, M. (2000). Educational excerpt "Commercial documents law", Tehran: Publishing Company, Heidari Publication.(in Persian)
22. Seyyedahmdy Sajaddi, S.A. (2001). Joint and Several Responsibility in Commercial documents, Qom Higher Education Magazine, 4(14) , pages 89-112

23. Sootoode Tehrani, H. (2020). Commercial law, Tehran: Dadgostar publication. (in Persian)
24. Taffaghodi Zare, S. (2016). A Comparative Study of the Impact of Illegal Direction on Commercial Documents in Iranian and British Law with a Legal Education Development Approach, Journal of Free Legal Research, 10(36), 53-72.(in Persian)
25. Tahmasebi-yasavoli, Z. & Dankoob, A. (2020). Description of the portability of your commercial documents and promissory notes, ADL-O-ENSAF Quarterly Journal of Comparative Law Research, Third year, 10, 7-20.(in Persian)